

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

М.М. Топорков.

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

© Топорков М.М., 2015.

Статтю отримано редакцією 03.11.2015 р.

Вступ та постановка проблеми. В умовах перетворення нашої держави в сучасну, розвинуту країну з належним рівнем життя людей на заваді стає тіньова економіка, сучасні масштаби та характер розвитку якої не тільки є суттєвою перешкодою у досягненні поставлених цілей, але і суттєвою загрозою національній економіці.

Тіньову економіку досліджують на глобальному, макро- і мікрорівнях, а також в інституційному аспекті. Якщо розглядати рівень глобальної економіки, то до тіньової слід відносити міжнародні тіньові відносини (наркобізнес, відмивання грошей, отриманих злочинним шляхом, тощо).

Огляд останніх джерел досліджень і публікацій. Дослідження теоретичних та практичних аспектів існування тіньового сектора економіки присвятили увагу такі науковці: А. Базелюк, О. Бандурко, З. Варналій, Я. Жаліло, М. Камлик, М. Козюбра, І. Мазур, О. Мандибуря, В. Мунтіян, В. Предборський, І. Смирнова [12], Ю. Харазішвілі [15].

Різні аспекти інституціоналізації економічних процесів та тіньової економіки актуалізуються у працях Т. Антропової, З. Варналія [3;15], М. Войнаренка, Т. Гайдай, А. Гриценка, О. Іншакова, С. Кірдіної, Ю. Лопатинського [9], О. Носова [10], В. Полтеровича, В. Тарасевича, А. Чухна та інших учених. Проте, незважаючи на високий рівень зацікавленості вчених цією тематикою, питання інституціоналізації тіньової економіки в Україні не втрачає своєї актуальності.

Постановка мети та завдань є визначення теоретичних засад інституціоналізації тіньової економіки України в умовах сучасних змін та структурних трансформацій.

Основний матеріал і результати. На макрорівні тіньова економічна діяльність аналізується з урахуванням її впливу на структуру економіки, виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання валового внутрішнього продукту, зайнятість, інфляцію, економічне зростання та інші макроекономічні процеси.

На мікрорівні аналізуються окремі складники нелегального ринку, оскільки увага приділяється вивченню економічної поведінки і прийняттю рішень окремими суб'єктами підприємництва, що беруть участь у тіньових економічних відносинах. На інституційному рівні аналіз сконцентровується на соціально-економічних інститутах, оскільки до системи тіньових економічних відносин включається сукупність формальних і неформальних правил поведінки, механізм функціонування та закономірності розвитку цих інститутів.

За даними рейтингового дослідження міжнародної організації Transparency International, у 2014 р. Україна за рівнем корупції посідала 142-ге місце зі 175-ти позицій, вона опинилася на одному щаблі з Угандою та Коморськими островами як одна з найбільш корумпованих країн світу [4]. Рівень тіньової економіки в Україні, незважаючи на зміну політичної еліти і прихід до влади нових людей, не зменшився, а в деяких сферах навіть зріс з 34% у 2012 році до 47% у I кварталі 2015 р. (рис. 1).

Про це свідчить також і порівняльний аналіз досліджень рівнів корупції в Україні, який проводився компаніями Transparency International, Gallup International та Центром Разумкова у 2013-2015 роках. Так, наприклад, у 2013 році 47,3% українців вважали, що судова система повністю корумпована. У 2015 році така думка була вже у 66 % населення.

Аналогічна динаміка спостерігається і в інших сферах: правоохоронній – 45,5 та 64%, державних органах – 44, та 56%, медицині – 40,6 та 54% [5].

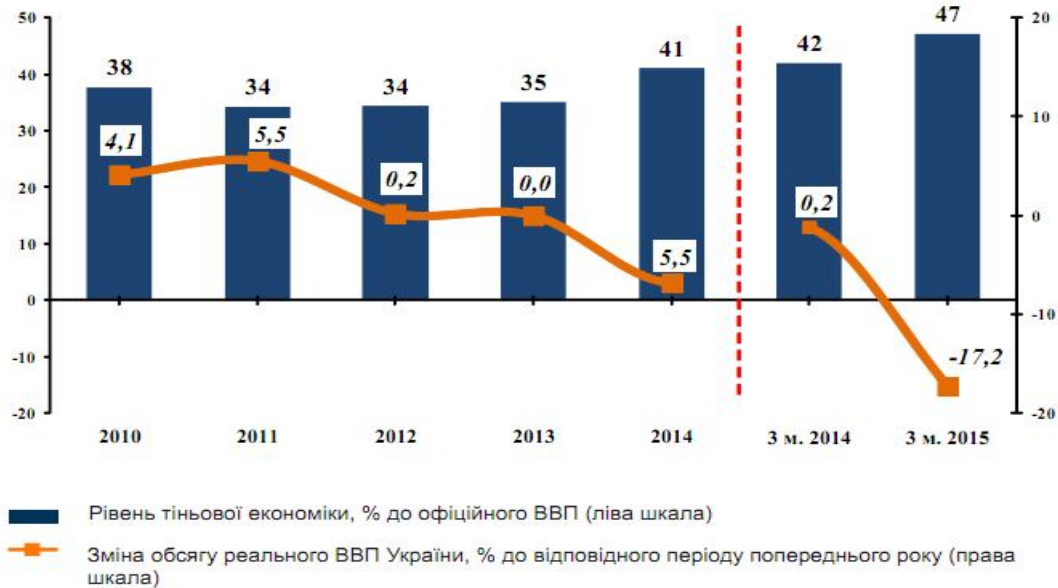

Рис. 1. Рівень тіньової економіки в Україні стосовно обсягу офіційного ВВП

Джерело: за розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [1].

Інституціоналізація економічних систем – це процес становлення взаємопов’язаних соціальних інститутів, які супроводжують формування нової соціально-економічної системи і забезпечують механізми її функціонування.

Це процес становлення певних видів регулювання соціально-економічної діяльності як соціальних інститутів. Вона означає формування системи функціональних, нормативних та владних відносин в суспільстві та включає процеси розвитку базових і створення нових соціально-економічних інститутів.

Розрізняють еволюційні, кумулятивні та адаптивні інституційні зміни. У процесі цих змін, що супроводжуються створенням нових інститутів, виробленням і використанням нових норм, правил у суспільстві, як зазначає О.В. Носова, відбувається перехід трансформованої системи до нового стану рівноваги [10, с. 28].

Інституціоналізація може бути формальною і реальною. Реальна інституціоналізація базується на процесах внутрішнього саморозвитку економічної системи. У процесі інституціоналізації зароджуються, визрівають і закріплюються формальні та неформальні інституціональні ролі та правила поведінки учасників економічних відносин.

Як правило, формальні інститути формуються швидше й виступають засобом зовнішнього впливу на економічну систему, неформальні – на основі внутрішніх чинників, визначають реальну інституціоналізацію. Завершення інституціоналізації економічної системи має максимально наближати формальну і реальну форми.

В той час коли державні інститути не виконують покладені на них функції та не забезпечують принцип верховенства права, виникають злочинні організації, які організують, упорядковують за власними принципами процес виробництва, обмін і перерозподіл фінансових потоків та створюють відповідні переваги для окремих суб'єктів ринку. Такі деформації призвели до поширення тіньових процесів економічної діяльності в Україні.

Інституціоналізація тіньового сектора економіки та формування організованої злочинності, здобуття нею політичного впливу супроводжується посилення корупційних процесів, які перш за все пов’язані з фінансуванням політичних партій, порушеннями діючої законодавчої бази, поширенням протекціонізму.

Основними економічними наслідками цих процесів є:

- зниження норм суспільної моралі,
- поглиблення розриву між декларованими у суспільстві цінностями та реальними, що визначають життєздатність людини;
- порушення перерозподільних процесів та, як наслідок, процесів економічного відтворення;
- нецільове або нераціональне витрачання коштів державного бюджету;
- прямі та непрямі економічні втрати тощо.

За умов, коли сучасні процеси економічної та політичної глобалізації призводять до формування наднаціональних ринків, економічних союзів великих транснаціональних корпорацій, які можуть конкурувати щодо впливу на політичне життя з урядами деяких країн, що призводить до послаблення останніх, проблеми боротьби з поширенням тіньових процесів та корупцією переходять у статус першочергових.

Тінізація економіки, її інституціоналізація супроводжуються розшаруванням населення, підвищенням рівня безробіття, посиленням відсталості окремих країн, залученням легального капіталу у вигляді кредитів для фінансування і розвитку інфраструктури тіньового сектора економіки, фінансування легальної та нелегальної діяльності суб'єктів господарювання.

Зрозуміло, що виникнення тіньових процесів можна розглядати як спосіб пошуку нових, більш ефективних схем організації економічної діяльності на основі діючої нормативно-правової бази, це певні «технологічні новації» кримінального бізнесу, що, як правило, застосовуються для відмивання грошей, ухилення від сплати податків та акцизів, шахрайств з коштами міжнародних інституцій.

Поряд із цим зауважимо, що інституційне середовище тіньового сектора економіки та сучасна організована злочинність вирізняються гнучкістю і високою адаптивністю до швидких змін в економічному та політичному середовищі країн світу.

Інституціоналізація тіньової економіки – це процес поширення тінізації у організаційно стійкі форми, який детермінує форму поведінки учасників з наступним закріпленням в економічній діяльності. Пройшовши стадію інституціоналізації, тіньова економіка зазнає як кількісних, так і якісних змін від поодиноких випадків до формування структурованої системи.

Інституціоналізація тіньових відносин призводить до заміщення державних інститутів тіньовими, що проявляється у виконанні тіньовою економікою певних функцій: компенсаційної, особливістю якої є підтримка зайнятості «зайвих» в легальному секторі громадян; перерозподільної, що полягає в перерозподілі ВВП на користь певних категорій громадян; інституційної, яка характеризується розвитком неформальних норм поведінки, відмінних від офіційно встановлених в суспільстві. Передумовами такого заміщення є зниження ефективності виробництва у легальному секторі порівняно з тіньовим; неефективність демократичних інститутів як фільтрів від девіантних проявів в економічних процесах; адаптація широких верств населення до «тіньової» моралі; часовий лаг між появою конкретного тіньового явища та реагуванням на нього законодавства.

Відомі випадки, коли з метою утримання розмірів прибутку і максимізації ринків в окремих транзакціях укладаються «картельні угоди», в результаті чого виникають анклавні організаційно структурою і логістикою (транспорт, легальна торговельна діяльність, реінвестиції), а також з визначеною продукцією і послугами.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що розвиток тіньового сектора економіки та організована злочинність за умов глобалізації характеризуються як посиленням іманентно притаманних для них рис, так і виникненням нових, а саме [13]:

в організаційній структурі:

1) тривалою взаємодією великої кількості осіб у рамках ієрархічної організаційної структури, яка включає кілька рівнів і структурних підрозділів (виконавців, логістики, аналітичного забезпечення, радників, захисту, фінансування, бойовиків тощо);

2) формуванням і наслідуванням зразків кримінальної поведінки у середовищі злочинних спільнот, виробленням корпоративних правил і кодексів, що спрямовані на підтримку дисципліни, слухняності, беззастережного виконання наказів керівництва, системи кримінальної соціалізації, суворої конспірації (спілкування мовним жаргоном, застосування кодованих каналів зв'язку, прізвиськ, взаємне стеження);

3) наданням психологічної і матеріальної допомоги членам спільноти у вигляді опікування їхніми родинами, адвокатських послуг, тиску на свідків та правоохоронців тощо;

4) об'єднанням на етнічному, расовому ґрунті, однаковим соціальним походженням або спільною субкультурою;

5) системою вербування, залучення до злочинної діяльності;

у нелегальній діяльності і скоєнні злочинів:

1) розподіленням ролей всередині спільноти, закріпленням певних функцій за підрозділами, що призводить до спеціалізації, підвищення кримінального професіоналізму, перетворення злочинної діяльності на єдиний засіб отримання доходу і, як наслідок, просування по шаблях кримінальної кар'єри;

2) здійсненням насамперед нелегальної економічної діяльності, реалізацією заборонених товарів і послуг, які мають попит (не виключається також штучне створення дефіциту на легальні товари – така діяльність ґрунтується на раціоналістичних, ринкових засадах, тобто злочинці намагаються всіма засобами мінімізувати ризик своєї активності, досягти максимальної рентабельності оборудок, домогтися гарантій, установити контроль за сферами виробництва і збуту, територіями;

3) застосуванням психологічного і фізичного тиску, залякуванням, терором як щодо решти суспільства, так іноді й до членів організації;

4) систематичним корумпуванням посадових осіб;

5) наявністю легальних ланок (підприємств, торговельних фірм, громадських організацій) для маскуванню злочинної діяльності і диверсифікації активів, відпрацьованих механізмів відмивання коштів, налагодження каналів і ринку збуту (економічна глобалізація сприяє експорту нелегального капіталу у країни з ліберальним фінансовим законодавством);

6) ретельним плануванням злочинів, залученням до їхнього скоєння висококласних спеціалістів, використання науково-технічних засобів;

7) розширенням ринку нелегальних товарів і послуг, утворенням співтовариств (у тому числі на регіональному і міжнародному рівнях), опануванням нових сфер кримінальної активності, змінами технології злочину;

8) співпрацею злочинних угруповань із терористичними організаціями;

9) інтеграцією національних злочинних організацій у загальносвітову організовану злочинність;

у впливі на суспільство:

1) спробою співпраці з політичними і економічними угрупованнями, зв'язками з діячами культури та науки, налагодженням неформальних контактів з деякими урядами та надурядовими структурами, терористичними організаціями (такий симбіоз дає змогу і тим і іншим конвертувати вплив в одній сфері на владу і гроші в іншій, а формування громадської думки через придбання засобів масової інформації сприяє політизації організованої злочинності);

2) експортом злочинності з потоками мігрантів;

3) присвоєнням злочинними спільнотами функцій держави (арбітраж, суд, охорона, збір податків).

Репрезентативні опитування населення, здійснювані Інститутом соціології НАН України, засвідчують, що серед основних соціальних груп, які відіграють домінуючу роль у нашому суспільстві, перше місце посідає мафія, злочинний світ. Зокрема, якщо у 2004 р. 33,9% респондентів вважали, що мафія відіграє значну роль у житті українського суспільства, то у 2014 р. погоджувалися із цим уже 40,2% респондентів [13]. Отже, громадська думка як країн Заходу, так і України вважає організовану злочинність значною загрозою, відзначає небезпечні масштаби її впливу на суспільне життя та економіку. Бюджет транснаціональних злочинних організацій можна порівняти з бюджетами деяких країн. Якщо на початку 1990-х років доходи від основних промислів організованої злочинності оцінювалися близько 500 млрд дол. США, то на початку 2010 р. лише обсяг наркоторгівлі становив понад 400 млрд, або 8% обсягу світової торгівлі. Згідно з дослідженням Інституту Світового банку, щорічний обсяг сплачуваних хабарів становить 1 трлн дол. США. За даними ООН, у світі близько 185 млн осіб споживають наркотики, що становить 3% від загальної кількості людства, або 4,7% від кількості людей, старших 15-ти років [13].

Відмітимо, що істотну загрозу глобальній безпеці створює також посилення процесів кооперації терористичних угруповань і міжнародних злочинних організацій.

Ці проблеми загострюються з розвитком сучасних технологій, що мають подвійне призначення, а також із посиленням загрози використання невійськової техніки у військових цілях, небезпекою техногенних та екологічних катастроф, що можуть спричинитися «малобюджетними війнами» або терактами. Отже, транснаціональна організована злочинність перетворюється на наддержавну структуру, а глобалізація створює умови для відтворення кримінального спрута й розширення ареалу його дії [15].

Організована злочинність як підсистема суспільства намагається використати його інститути у своїх цілях, сформувати вигідну їй економічну і соціальну політику (наприклад, надання окремим суб'єктам податкових пільг), громадську думку про респектабельність тих чи тих босів тіньового бізнесу; маргіналізувати, декларувати населення, знецінити вартість робочої сили; використати міжнаціональні конфлікти тощо. За таких умов організована злочинність – мережа кримінальних взаємодій суб'єктів злочинної діяльності, маючи значні ресурси, включається до перерозподілу ринків, опановує нові види кримінальної активності, набуває більшої професіоналізації.

При цьому злочинні спільноти, ніби опікуючись виробництвом і поширенням нелегальних товарів, наданням заборонених послуг, вдаючись до насильства і корупції, спрямовують свою діяльність на нові сфери економіки, створюючи легальні підприємства й банки, удосконалюючи власні організаційні структури.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що інституціоналізація тіньової економіки є своєрідною матрицею ринкових відносин, які розвиваються за законами попиту і пропозиції.

У сучасному світі головним інститутом є ринок, котрий колосально впливає на політику, право, мораль. Злочинні організації, історично створені на ґрунті субкультури, легко адаптуються до ринкових вимог.

Співвідношення попиту і пропозиції, конкуренція, демпінг, створення картелів за домовленістю про єдину цінову політику, оптимізація податкових відрахувань тощо є тими ринковими механізмами, якими керуються і злочинні організації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тенденції тіньової економіки в Україні за I квартал 2015 року [Електронний ресурс] / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу: <http://me.kmu.gov.ua/>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України у ред. Закону № 4651-VI від 13.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua>
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом Закон України від 28 листопада 2002 року № 249-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua>
4. Transparency International Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org>
5. РБК-Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua>
6. Офіційний веб-сайт MONEYVAL [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/moneyval/>
7. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. International Standards on Combating Money Laundering and The Financing of Terrorism & Proliferation : The FATF Recommendations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/>
9. Лопатинський Ю.М. Інституціоналізація транзитивної економіки / Ю.М. Лопатинський // Наук. праці ДонНТУ. – 2009. – № 103–1. – Серія: економічна. – 324 с.
10. Інституціональні підходи до дослідження перехідної економіки / О.В. Носова // Економічна теорія. – 2006. – № 2. – С. 25–36.
11. Сингх А. Выход из тени / А. Сингх, Дж.-Ч. Сонали, А. Мохоммад // Финансы и развитие. – 2012. – Вып. 49 (2). – С. 42 – 45.
12. Смирнова, І. В. Загальна характеристика наркобізнесу в Україні [Електронний ресурс] / І.В. Смирнова – Режим доступу: http://mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/9text/g9_07.htm
13. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей / Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії // Організація економічного співробітництва і розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/corruption/acn/39972270.pdf>
14. Тіньова економіка / Агентство стратегічних досліджень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua>
15. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т.А. Тишук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.

УДК: 330.101

Топорков Максим Миколайович, здобувач кафедри фінансів і банківської справи. Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка. **Інституціоналізація тіньової економіки в Україні.** Розглянуто сутність інституціоналізації як економічної системи та інституціоналізацію тіньового сектора. Досліджено сучасний рівень тіньової економіки України. Акцентовано увагу на економічних наслідках наявності тіньових процесів, організованої злочинності та поширення корупції. Зроблено висновок, що інституціоналізація тіньової економіки зазнає як кількісних, так і якісних змін від поодиноких випадків до формування структурованої системи та є своєрідною матрицею ринкових відносин, які розвиваються за законами попиту і пропозиції.

Ключові слова: тіньова економіка, інституціоналізація, корупція, тіньовий сектор, організована злочинність.

УДК: 330.101

Топорков Максим Николаевич, соискатель кафедры финансов и банковского дела. Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка. **Институционализация теневой экономики в Украине.** Рассмотрена сущность институционализации как экономической системы и институционализация теневого сектора. Исследован современный уровень теневой экономики Украины. Акцентируется внимание на экономических последствиях существования теневых процессов, организованной преступности и распространения коррупции. Сделан вывод, что институционализация теневой экономики испытывает как количественные, так и качественные изменения от единичных случаев к формированию структурированной системы и является своеобразной матрицей рыночных отношений, развивающихся по законам спроса и предложения.

Ключевые слова: теневая экономика, институционализация, коррупция, теневой сектор, организованная преступность.

UDC: 330.101

Toporkov Maxim Nikolaevich, applicant Department of Finance and Banking. Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University. **Institutionalization of the shadow economy in Ukraine.** In the article the essence of institutionalization, as the economic system and the institutionalization of the shadow sector. We studied the current level of the shadow economy in Ukraine. The attention is focused on the economic impact of shadow processes, organized crime and corruption. The institutionalization of the shadow economy - a shadow in the spread of resistant forms of organization, determines the behavior of form with further consolidation in economic activity. After the stage of institutionalization of the shadow economy is both quantitative and qualitative changes of individual cases to form a structured system. It was concluded that the institutionalization of the shadow economy is experiencing both quantitative and qualitative changes, on individual cases to the formation of a structured system, and is a kind of matrix of market relations developing according to the laws of supply and demand.

Keywords: shadow economy, institutionalized corruption, shadow economy and organized crime.